

УДК 094.4(=16):025.85

DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/his.2023.55.13445>

ДОСЛІДЖЕННЯ ТА РЕСТАВРАЦІЯ КИРИЛИЧНИХ СТАРОДРУКІВ XVII–XVIII ст.

Ірина ПІГЕЛЬ, Ірина МАТІЯШ

Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника

вул. Лисенка, 14, Львів, 79008, Україна,

e-mail: dzlesia@ua.fm

ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0003-0336-5788>

Статтю присвячено опису структури, оздоблення та реставрації двох кириличних книг “Акафісти і канони”, виданих друкарнею Києво-Печерської лаври у 1693 і 1731 рр., та недатованого фрагмента третьої книги, які зберігаються у фонді рідкісної книги Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника. Подано характеристику видань, описано здійснені реставраційні заходи, проведено дослідження та ідентифікацію фрагменту стародруку.

Ключові слова: друкарня, стародрук, гравюра, буквиці, реставрація.

Сучасному реставратору документальної спадщини, під час роботи над винятковими, раритетними об'єктами, якими на даний час є стародруковані видання, необхідні не лише артистична майстерність у відновленні експлуатаційних властивостей книги але й досконалі знання про способи та процеси її створення, засоби і манери оздоблення які використовувалися у відповідний часовий проміжок, для бездоганного збереження автентичності кожної унікальної пам'ятки.

Українська кирилична стародрукова книга – є визначною сторінкою багатовікової історії книгодрукування. Довершена будова та віртуозний спосіб виготовлення книг, в основі яких була ручна праця, своєрідні шрифти та художнє оформлення – характерні риси стародруків. Друкарство в XVII–XVIII ст. було більше мистецькою справою, тому українська стародрукова книга може вважатися витвором мистецтва в повному розумінні цього слова. Найбільшими осередками книгодрукування на території України у цей час були друкарні Києва (Києво-Печерської лаври), Львова (Львівського Ставропігійського Братства), Чернігова, Почаєва та Унева (Унівського Святоуспенського монастиря). На ці п'ять друкарень припадає більш як 90 % усіх виданих тоді українських кириличних видань. Особливою потужністю відзначалася друкарня Києво-Печерської лаври. Її видання за рівнем художнього та технічного оформлення стали взірцем для інших українських друкарень.

Друкарню Києво-Печерської лаври заснував архимандрит Єлисей Плетенецький у 1615 р. Він викупив обладнання Стрятинської друкарні у Балабанів. Друкарня випускала богословську, церковно-службову та іншу літературу. Вона безперервно проіснувала впродовж трьохсот років. Для Києво-Печерських друків характерний високий поліграфічний рівень. Лаврські видання надруковані півуставом. У книгах застосовувався двоколірний друк та різноманітні шрифти. Було два основні лаврські шрифти: в меншому, призначеному переважно для допоміжних статей, висота 10 рядків становить 60 мм, розмір очка – приблизно 2,5 мм, літери трохи загострені, мають форму видовженого прямокутника, в рядку прилягають одна до одної. В другому шрифті висота 10 рядків – 80 мм, очка 3 мм, між літерами є значні прогалини, основні штрихи мають стриману, з чітко зрізаним закінченням форму. Літери цих шрифтів трохи нахилені вправо. Обладнання друкарні складалося з шести друкарських верстатів, чотири з яких працювали протягом цілого року, крім неділь і свят. У майстерні для виливання шрифту було вісім печей. Друкарська фарба виготовлялась з сажі і покосту (оліфи). Для потреб друкарні діяла папірня: спочатку на Київщині, в Радомишлі, а потім на Чернігівщині, в Пакулі. Багатства та ошатності книгам додавали золотарські оправы, прикрашені карбованим металом інколи емаллю. Стародруки мали досконалі титульні і текстові ілюстрації, прикрашались різноманітним орнаментованим оздобленням. Делікатне різьблене обрамлення на аркушах – це акантоподібні листки, квіти, плоди. В рамках залишені фігурні віконця, в які вмонтовували колонтитули, колонцифри, сигнатуру. Ініціальні літери розміщені в прямокутних рамках на тлі релігійних сюжетів. В заставках і кінцівках – розкішні рослинні композиції поєднані з сюжетними малюнками. Для їх створення застосовувалися різні техніки гравіювання на дереві (дереворит) та металі (мідерит). Гравюри, виконані технікою мідериту чи офорту, друкували окремо від тексту, на спеціальному офортному верстаті. Текст і гравюру друкували окремо. Для цього аркуші потрібно було двічі ставити під друкарський прес: спочатку на верстаті високого друку робили відтиск тексту, а потім на верстаті глибокого друку – відтиск з мідної дошки. В орнаментиці та фігурних гравюрах відчутні риси головних стилів доби: спочатку зрілого і пізнього барокко й рококо, згодом класицизму, трапляються випадки повернення до мотивів характерних для ренесансу і раннього барокко. Відомі художники гравери: Памво (Беринда), Ілля, Никодим Зубрицький, Мокій, Григорій Левицький, Аверкій Козачківський та інші виконували роботу для друкарні в різні періоди її діяльності.

Серед київських граверів дуже плідно працював Ілля, що прибув до Лаври зі Львова. Він був автором понад 500 ілюстрацій до Біблії, котра, на жаль, так і не була видана. Його перші київські твори підписані 1640 р. Крім ілюстрацій Ілля виготовляв і книжкові декоративні оздоби – заставки, кінцівки, титульні форти, декоративні фронтисписи, художні ініціали. Його оздоблення до

“Великого требника” (1646 р.) – титул, фронтиспис, заставки та кінцівки – належать до найцінніших здобутків українського книжкового мистецтва першої половини XVII ст. Твори підписував: Ілля, Ілі, Іліа, Іліія, Илія, І. С. С. К., И, ИА, ИЛ.

Аверкій Симонович Козачківський (Козачковський, Аверкій; Kozackowski, Avercius) – видатний український гравер на міді першої половини XVIII ст., один з найплідніших майстрів книги у друкарні Києво-Печерської лаври. Його гравюрами прикрашені книги від 1722 до 1774 року видання. Він працював у граверських техніках офорта і чорної манери. Оздоблював титули книг (“Апостол”, 1722; “Псалтир”, 1728; “Акафісти, канони і прочая душеполезная моленія”, 1731; “Новий Завіт с приобщенієм псалтиря”, 1732), фронтисписи (“Цар Давид” до “Псалтиря”, 1728; “Взяття на небо” – зворот титулу “Нового Завіту”, 1732; “Євангеліст Матвій з янголом” до “Євангелія”, 1733), ілюстрації (“Богородиця на хмарах”, “Богородиця біля хреста”, “Воскресіння”, “Христос у славі” до книги “Акафісти, канони і прочая душеполезная моленія”, 1731), книжкові декоративні прикраси. Творам майстра властиве прагнення до пластичних, бароково трактованих форм, що приваблюють впевненим малюнком, знанням пропорцій, чуттям ритму. Гравер намагався наблизити релігійні сюжети до сучасного йому життя. У 1721–1737 рр. виконав понад 40 гравюр – мідерити, офорти і “чорною манерою” (Розп’яття). До кращих належать “Покладення у гріб Ісуса Христа” та два цікаві види Києво-Печерської лаври. Твори підписував: Аверкі Козачковски, Аверкій Козачковски, А. К., АК, А:К:, Abercius Kozackzowski, A. Kozackzowski, Kozackzowsku.

Фонд рідкісної книги ЛННБ ім. В. Стефаника нараховує близько 250 тисяч одиниць збереження. З них 120 тисяч – це стародруковані видання кириличним та латинським шрифтами.

Колекція стародруків Києво-Печерської Лаври ЛННБ ім. В. Стефаника складається з різноманітних найменувань церковно-службової літератури: Алфавіт духовний, Патерик Печерський, Анфологійон, Апостол, Біблія, Псалтир, Требник, Євангелії тощо. Особливо розкішно та барвисто оздоблені видання друкарні Києво-Печерської лаври “Акафісти, канони і прочая душеполезная моленія” 1693 і 1731 рр. та фрагмент без року видання.

Акафісти і канони. Київ, друкарня Києво-Печерської лаври, 1693 р. формат 4 [2], 272 арк. Рядків – 11, 17, 22–24, сторінки в лінійних рамках. Друк у дві фарби. Шрифти: 10 рядків – 127, 81, 62, 52 мм. Гравюри форта, Успіння (зв. титулу), 144 ілюстрації в тексті, заставки, кінцівки, ініціали. Виливні прикраси. Титульний аркуш оздоблено гравюрою у формі прямокутної рамки з рослинним орнаментом в’юнких листочків із закомпонованими у них ликами святих. Вгорі Пресвята Богородиця з Ісусом, внизу зображення головної церкви Києво-Печерської лаври. Посередині віконце для шрифтового напису. Вірш про Успіння (зв. титулу). Гравери: Ілія, Ил., Іоан Реклинський, А.К., EZ, ВЛ, І.К., Г., АКФ.

Зміст. Акафіст Пресвятій Богородиці (арк. 1–44), гравюра: Успіння Пресвятої Богородиці, заставка – Богородиця Знамення з преподобними Антонієм та Феодосієм Печерськими. Акафіст сладчайшому Ісусу Христу Господу і Богу нашому (арк. 45–80), гравюра: Христос Пантократор, заставка – Христос благословляє. Правило святому ангелу-хранителю (арк. 81–93), гравюра: ангел-охоронець, заставка – Христос благословляє. Правило святому Пророку і Хрестителю Господньому Іоану Предтечі (арк. 94–104), гравюра: Іван Предтеча (на середнику гравюри Іван Предтеча тримає у лівій руці сувій з написом “Покайтеся, бо приближається Царствіє Небесное” обрамлений шістьма клеймами з зображенням сцен з життя святого), заставка – різдво Івана Предтечі. Акафіст успінню Пресвятої Владичиці нашої Богородиці Приснодіві Марії (арк. 105–142), гравюра: Успіння Пресвятої Богородиці, заставка – Успіння Пресвятої Богородиці. Акафіст святителю Христовому чудотворцю Ніколаю (арк. 143–176), гравюра: святий Миколай де він зображений з мечем у правій руці та храмом – у лівій в обрамленні клейм із життя святого, заставка – святий Миколай. Правило к розп’яттю Господньому і на плач Пресвятої Богородиці (арк. 177–187), гравюра: Розп’яття Господнє, заставка – Розп’яття. Всечесний Паракліз к Пресвятій Владичиці нашої Богородиці (арк. 188–199), гравюра: Богородиця на престолі з преподобними Антонієм та Феодосієм Печерськими, заставка – Богородиця Знамення. Служба повсякденна Господу нашому Ісусу Христу (арк. 200–211), гравюра: Страшний суд, заставка – Деїсус. Сторінки 212–224 втрачені. Далі йдуть Молитви на сон грядущий (арк. 225–234), гравюра перед Молитвами втрачена, заставка – Бог Отець. Молитви Утренні (арк. 236–241), гравюра: Воскресіння Господнє, замість втраченого аркуша 235, на якому знаходилась заставка, вставлено аркуш із рукописним текстом. Правило к Божественному причащенню (арк. 242–273) гравюра: Тайна Святого тіла і крові Господа нашого Ісуса Христа, заставка – Святе Причастя. Під гравюрами, вміщеними перед початком кожного розділу, вірші старослов’янською мовою. Розкриття змісту фронтиспісної гравюри поетичним текстом – цікавий прийом художнього оформлення богослужбових книг друкарні Києво-Печерської лаври.

Стан збереження: примірник з втратами 15 аркушів, розмір аркушів 190 × 150, загальне поверхнєве забруднення. Виявлено сліди старої реставрації: незначні втрати сторінок стародрука нарощено ганчірковим папером білого кольору. Оправа XVII ст.: суцільнокрита, шкіряна. Дерев’яні дошки. Шиття блоку на чотирьох шнурах, обрізи покриті червоною фарбою, корінець глухий, каширований. Оздоблення оправи: золоте тиснення на корінці. На верхній і нижній сторонах оправи збереглися мідні застібки, шкіряні реміні втрачені. Стан збереження оправи: незначні потертості та втрати поверхневого шару шкіряного покриття. Стародрук багато оздоблений: 144 ілюстрації в тексті, аркуші в лінійних рамках, заставки зі своєрідним оригінальним малюнком з акантоподібних листків із сюжетним релігійним зображенням,

кінцівки – рослинні композиції, летючі херувими з квітами, заголовки виконані в'язю, заголовні літери надруковані кіноваррю і надають книзі привабливого та ошатного вигляду.

Акафісти і канони. Київ, друкарня Києво-Печерської лаври, 1731 р. формат 4 [2], 254 аркуші, розмір 216 × 170. Друк двоколірний. Сторінки у гравійованих орнаментальних рамках, на сторінці 12, 18, 24 рядків. Гравюри: форта втрачена, 14 ілюстрацій в тексті (з них 11 на цілу сторінку) заставки. Кінцівки, ініціали, різьблені рамки обрамлень двох видів: одне ксилографічне на всіх тестових сторінках, друге вирізьблене на міді, для мідеритних сторінкових ілюстрацій. Це обрамлення трохи різняться малюнком і стилем. Воно делікатне, побудоване з акантоподібних листків і плодів навколо ілюстрацій, і масивне з перевагою квіткових мотивів навколо текстових сторінок. Це художньо довершені твори. Цікаво, що навколо текстових сторінок залишено фігурні віконця, в які вмонтовувалися колонтитули, колонцифри, сигнатури й кустоди. Фоліація кириличними цифрами справа у рамці, сигнатура на перших трьох аркушах кожного зошита у рамці під набірною шпальтою посередині, колонтитули вгорі над текстом у рамці. Мідерити: собор ангелів, Іван Предтеча, Успіння Богородиці, собор апостолів, Хрест із знаряддями страстей та ангели, всі святі тощо. Гравери: А. Козачківський, Мокій. *Стан збереження* стародрука незадовільний: втрачено оправу, втрачено аркуші на початку і в кінці, пожовтіння паперу від кіптяви, обгорівші краї аркушів, забруднення від пальців та воскові плями, розриви, втрати на аркушах. Шиття книжкового блоку на чотири шнури.

Зміст: втрачено титульний аркуш, гравюру, Акафіст Пресвятій Владичиці нашій Богородиці, 60 перших аркушів. Розпочинається книжка Кондаком 4 Акафісту Сладчайшому Господу нашому Ісусу Христу (арк. 61–85). Служба Ангелів (арк. 86–93), гравюра: Собор Ангелів, заставка – Всевидяще Око. Правило святому Іоану Предтечі (арк. 94–107), гравюра: Іоан Предтеча, заставка – Іоан Предтеча. Акафіст Успінню Пресвятій Владичиці нашій Богородиці і Приснодіви Марії (арк. 108–156), гравюра: Успіння Богородиці, заставка – Вознесіння Богородиці. Служба святым Апостолам (арк. 157–163), гравюра: Собор Апостолів, заставка – святі Апостоли. Акафіст святому Миколаю (арк. 165–209), гравюра: втрачена, заставка – святий Миколай. Правило Чесному і Животворящому хресту Христовому (арк. 210–219), гравюра: Хрест із знаряддями страстей та ангели, заставка – Хрест. Канон до розп'яття Господнього і на плач Пресвятій Богородиці (арк. 220–225), гравюра: Не ридай Мене Мати, заставка – втрачена. Правило всім святым (арк. 226–233), гравюра: Всі Святі, заставка – Бог Отець. Паракліс Пресвятій Богородиці (арк. 235–245), гравюра: втрачена, заставка – Пресвята Богородиця. Служба повсякденна ко Господу Нашему Ісусу Христу (арк. 246–257), гравюра: Христос у славі, з ангелами, заставка – Бог Отець. Правило молебне преподобним отцям Печерським (арк. 258–271), гравюра: Преподобні

отці Печерські, заставка – Ісус Христос. Молитви на сон грядущий (арк. 272–280), гравюра: Покладення до гробу, заставка – Бог Отець. Молитви утрени (арк. 281–286), гравюра: Воскресіння Господнє, заставка – Ісус Христос. Последованіє святому Причастію (арк. 287–317), гравюра: Христос Спаситель, заставка – Бог Отець. Книгу вміло зверстано, знайдено гармонійне відношення між висотою і шириною шпальти, між величиною текстової частини і розміром прикрас, заставками, кінцівками, ініціальними літерами.

Акафісти, канони і прочая душеполезная моленія (фрагмент). Київ, друкарня Києво-Печерської лаври, без року, формат 4 [2], розмір 210 × 165, 55 аркушів (з них 2 рукописних), ілюстрації: ініціали, заставки, сторінки в широкій гравірованій рамці. 2 текстові ілюстрації Пресвята Бородиня з дитям та Ісус Христос. Рядків 12, 14, 15, 24. Друк двоколірний. Загравні букви з сюжетним релігійним зображенням: 31 початкова буква кондаків та ікосів (чорною фарбою). Окрім цього ще 7 загравних букв кіноварю, якими переважно починаються молитви.

Зміст: Акафіст Пресвятій Владичиці нашій Богородиці (арк. 4–45), втрачено перші аркуші, втрачено гравюри, Акафіст Сладчайшому Господу нашому Ісусу Христу (арк. 46–60), гравюра втрачена, заставка – Ісус Христос.

Стан збереження: оправа стародруку втрачена. Цей екземпляр – це фрагмент стародруку Києво-Печерської Лаври “Акафісти і канони і прочая душеполезная моленія”, значна частина аркушів якого втрачена. Частково збережено лише “Акафіст пресвятій Богородиці”, та “Акафіст сладчайшому нашому Господу Ісусу Христу” Точного року видання не встановлено, скоріш за все належить до XVIII ст., про що свідчить орнаментальне оздоблення аркушів, а також спільні типологічні риси віднайдені в акафісниках цього періоду: початкові літери кожного кондака й ікоса виконані у техніці металогравюри, які виконують функцію ілюстративних мініатюр, зображено на фоні сюжету, що відповідає темі тексту. Фрагмент складається з 55 аркушів (з них 2 рукописні). Розміщення аркушів початково не було систематизовано за зростанням номерів сторінок, тому аркуш MS, який початково був першим, виявився за укладеною нами схемою сорок шостим. Аркуші відносно міцні, присутня загальна забрудненість документа (кутики сильно забруднені від захоплення пальцями рук). Майже на всіх сторінках сліди від затікання, які займають більшу частину аркушів. Папір з пом’ятостями, тріщинами, розривами, загинами. Наявні втрати фрагментів паперової основи на кутиках, по нижньому і верхньому обрізах на більшій частині аркушів.

У процесі дореставраційних досліджень та ґрунтовного обстеження стародрукових книг проведено ідентифікацію пошкоджень (фізичні, ентомологічні, мікробіологічні), фотофіксацію стародруків, оцінку стійкості фарб (чорної та червоної) і чорнила до води та органічних розчинників, здійснено ідентифікацію чорнила рукописних текстів, виміряно товщину паперу за допомогою

товщиноміра ТНБ-5А, встановлено міцність паперової основи за кількістю подвійних перегинів, визначено довжину волокон паперу та його кислотність, підбрано засоби і методику для очищення обгорілих та забруднених аркушів, а також реставраційні папери для заповнення втрат, зміцнення заломів, тріщин, розривів.

Оскільки стародруки сильно забруднені, передовсім проведено механічне очищення аркушів. Стійкість чорнила та фарб дозволяла здійснювати вологі заходи без їх закріплення тому кисле середовище нейтралізовано методом вимивання кислотних залишків. Міцність паперової основи дала можливість виконати ретельне промивання. Сліди і плями від затікання усунуто розчином хлораміну. Забруднені кутики на аркушах також очищено методом відбілювання. Втрачені ділянки паперу заповнено реставраційним папером, підібраним за товщиною і структурою по волокну, а послаблені ділянки, заломы, тріщини, розриви зміцнено рівномірним довговолокнутистим папером (японським шовковим 9 г/м²), та локально, – мікалентним папером (20 г/м²). Аркуші сформовано у зошити і книжковий блок зшити з відтворенням автентичного шиття. Виготовлено футляри з безкислотного картону для подальшого зберігання стародруків.

RESEARCH AND RESTORATION OF CYRILLIC OLD PRINTED BOOKS OF XVII–XVIII CENTURIES

Iryna PIHEL, Iryna MATIASH

Vasyl Stefanyk Lviv National Scientific Library of Ukraine

14 Lysenko str., 79008, Lviv, Ukraine,

e-mail: dzlesia@ua.fm

ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-6090-3776>

The article is devoted to the description of the structure, decoration and restoration of two Cyrillic books “Akathists and Canons”, published by the printing house of the Kyiv-Pechersk Lavra in 1693 and 1731, and an undated fragment of the third book, which are stored in the rare book fund of the Vasyl Stefanyk Lviv National Scientific Library of Ukraine. The characteristics of the editions are given, the restoration measures carried out are described, and the research and identification of the fragment of the old print are carried out.

Keywords: printing house, old print, engraving, initial letters, restoration.

Стаття надійшла до редколегії 15.09.2020

Стаття прийнята до друку 21.10.2021